

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

THEORY AND PRACTICE OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES AND THREATS

Варава І.П., д. філос.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національний авіаційний університет

Птиця Д.Є., студентка III курсу юридичного факультету
Національний авіаційний університет

Запропонована стаття присвячена актуальній проблемі забезпечення захисту прав людини в умовах сучасних викликів і загроз, до яких, у першу чергу, відноситься повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. У статті розглядається чинне нормативно-правове забезпечення прав і свобод людини в нашій державі в умовах воєнного стану, підкреслюється, що ступінь гарантованості людських прав і свобод визначає якість демократичного розвитку будь-якого суспільства.

У статті акцентовано увагу на важливості конституційно-правового регулювання суспільних відносин щодо обмеження прав людини в особливих умовах воєнного стану, приведено принципи прав людини, що слугують механізмами державного управління за умов війни. Дослідниками доводиться думка, що права людини є засобом обмеження публічної влади, важливим інститутом запобігання її свавілля. А також зроблено висновок про те, що воєнний стан у демократичній державі не може бути використаний для того, щоб уникнути свого обов'язку забезпечувати права людини. Відзначається що умови введення воєнного або надзвичайного стану можуть встановлювати окремі обмеження прав і свобод, а також термін дії цих обмежень, проте існує гарантований Конституцією ряд прав і свобод, обмеження яких заборонено за будь-яких обставин. Обмеження індивідуальних прав і свобод може бути здійснене для захисту суспільних інтересів (наприклад, оборона, національна безпека). Такими, наприклад, можуть бути обмеження пересування цивільного населення (комендантська година, блокпости), конфіскація цивільного майна в оборонних цілях, спрямовані на захист основних прав і свобод людини – виживання, гідності і свободи (наприклад, захист від криміналу, діяльність диверсійних і підривної груп противника).

У статті наводиться перелік прав і свобод, обмеження яких заборонено Конституцією України. Також зазначається, що в сучасному світі застосування обмежень прав і свобод людини є одним з основоположних елементів взаємин між людиною і державою. Це робиться для того, щоб знайти компроміс у непростих обставинах між суспільством і державою. Це проявляється в захисті особистості, прав і свобод інших людей від свавілля.

Ключові слова: правова система, воєнний стан, Загальна декларація прав і свобод людини, Конституція України, конституційні гарантії, права людини та громадянина, захист прав.

The proposed article is devoted to the urgent problem of ensuring the protection of human rights in the conditions of modern challenges and threats, which, first of all, include the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. The article considers the current normative and legal provision of human rights and freedoms in our country under martial law conditions, it is highlighted that the degree of guarantee of human rights and freedoms determines the quality of democratic development of any society.

The article focuses on the importance of constitutional and legal regulation of social relations regarding the restriction of human rights in the special conditions of martial law, the principles of human rights that serve as mechanisms of state management in war conditions are given. Researchers prove the opinion that human rights are the means of limiting public power, an important institution for preventing its arbitrariness. And it was also concluded that martial law in a democratic state cannot be used to avoid one's duty to ensure human rights. It is marked that the conditions for the introduction of martial law or a state of emergency may establish separate restrictions on rights and freedoms, as well as the validity period of these restrictions, however, there are a number of rights and freedoms guaranteed by the Constitution, restrictions of which are prohibited under any circumstances. Limitation of individual rights and freedoms may be carried out to protect public interests (for example, defense, national security). Such, for example, may be restrictions on the movement of the civilian population (curfews, checkpoints), confiscation of civilian property for defensive purposes aimed at protecting basic human rights and freedoms – survival, dignity and freedom (for example, protection against crime, activities of subversive and subversive groups enemy).

The article provides a list of rights and freedoms, restrictions of which are prohibited by the Constitution of Ukraine. It is also noted that in the modern world, the application of restrictions on human rights and freedoms is one of the fundamental elements of the relationship between a person and the state. This is done in order to find a compromise in difficult circumstances between society and the state. This is reflected in the protection of the personality, rights and freedoms of other people from arbitrariness.

Key words: Legal System, Martial Law, Universal Declaration of Human Rights and Freedoms, Constitution of Ukraine, Constitutional Guarantees, Human and Citizen Rights, Rights Protection.

Постановка проблеми. Пріоритетом для будь-якої правової держави має бути забезпечення прав і свобод людини, оскільки саме людина виступає найголовнішою соціальною цінністю у сучасному цивілізованому світі. Сьогодні, в умовах ведення війни з РФ, тематика забезпечення прав людини в умовах воєнного стану є вкрай актуальною для української правничої науки. Внутрішня надійна підтримка з боку державних органів, національних і міжнародних правозахисних організацій мають неабияке значення для громадян України і в першу чергу для тих, хто живе в нашій країні в цей трагічний час. Конституційні гарантії та правові механізми сьогодні є особливо затребувані та важливі для забезпечення всього комплексу основних прав людини. Зрозуміло, введення воєнного стану в Україні значно ускладнило стан забезпечення

прав громадян за умов об'єктивної необхідності часткового обмеження державою окремих прав. Таке обмеження передбачає законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини та чинників, що унеможливають або ускладнюють їх реалізацію. Сучасна теорія прав людини передбачає поділ прав людини за критерієм можливості їх обмеження на абсолютні і відносні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базовими джерелами вивчення стану забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні є Закони України: «Про правовий режим воєнного стану» 2015. Ст. 250 [1], «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12 травня 2022 року № 2259-IX [2]. Проте останнє десяти-

річчя та особливі політичні умови в Україні, що склалися починаючи з 2014 року, численні факти порушення прав людини (часто грубого порушення) на окупованих територіях та в умовах ведення воєнних дій спонукали вчених-правників до наукових розвідок у сфері порушення прав людини та забезпечення цих прав в умовах воєнного стану.

Загалом, проблему захисту прав людини і громадянина досліджували немало вітчизняних вчених, серед них: О. Арсеньєва, С. Головатий, Д. Гудима, С. Кириченко, М. Козюбра, А. Кучук, М. Лобко, І. Проць, П. Рабінович, А. Славко, В. Семененко, Г. Татаренко. Такі дослідники, як: С. Головатий, Д. Гудима, М. Козюбра, А. Кучук, П. Рабінович висвітлювали це питання на основі природного, невід'ємного характеру прав людини. Окремим аспектам обмеження прав людини приділили увагу в своїх працях науковці: І. Проць [3], А. Славко [4], М. Лобко [5]. Дослідниця В. Обушко висвітлила вичерпний перелік прав, які можуть бути обмежені за досліджуваних умов. Вчені Г. Татаренко, О. Арсеньєва досліджували питання про реалізацію права на освіту в умовах збройного конфлікту, сфокусувавши увагу на забезпеченні цього права для внутрішньо переміщених осіб. Предметом дослідження проблеми реалізації права на працю в умовах воєнного стану є праці науковців Т. Занфірової, Н. Кайди [6]. Результатом досліджень С. Чорної є вивчення і визначення ролі судової влади у конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини [7].

Мета статті полягає у висвітленні загальнотеоретичних аспектів забезпечення прав людини в умовах воєнного стану та аналізі нормативно-правової бази щодо забезпечення таких прав.

Виклад основного матеріалу. Права і свободи людини і громадянина є одним з основних надбань людства і важливим елементом процесу формування та соціалізації кожної людини. Вони дозволяють людям задовольняти свої потреби і реалізовувати свій потенціал у різних сферах суспільного життя. Ступінь їх гарантованості визначає якість демократичного розвитку будь-якого суспільства. Особливе місце в системі прав і свобод особистості і громадянина займають конституційні права і свободи, які разом з відповідними обов'язками закріплені в Основному законі кожної держави [6].

У ст. 64 Основного Закону зазначено, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Однак умови введення воєнного або надзвичайного стану можуть встановлювати окремі обмеження прав і свобод, а також термін дії цих обмежень. Окремі норми Конституції України відповідають нормам Загальної декларації прав людини та передбачають, що при здійсненні прав і свобод кожна людина повинна підкорятися тільки тим обмеженням, які встановлені законом тільки для цієї мети. Забезпечити належне визнання і повагу до прав і свобод інших людей у демократичному суспільстві, а також забезпечити справедливий моральні вимоги, громадський порядок і загальний добробут», – ось ідея, що «червоною ниткою» пронизує Загальну декларацію прав і свобод людини [5, с. 16].

Першою реакцією на військову агресію Російської Федерації проти України став Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, яким в Україні було введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 днів і який потім було продовжено. Положеннями цього закону було обмежено ряд прав і свобод громадян, у відповідності до вітчизняного та міжнародного законодавства для такого стану.

Необхідно зазначити, що реакцією на російську агресію стала небувала консолідація українського суспільства. Стала очевидною ключова відмінність європейської

спільноти, яка зуміла об'єднатись і надати безпрецедентну військову та гуманітарну допомогу нашій державі від країни – агресора. Такою відмінністю є повага, а отже і дотримання, міжнародних правових норм та загальнолюдських цінностей, які, власне, ці норми і захищають.

Розглядаючи особливості захисту прав людини в умовах воєнного стану, в першу чергу потрібно з'ясувати, що ж слід розуміти під цим станом. В українській юридичній літературі та законодавстві представлений досить широкий перелік визначень цього правового явища. Зупинимося на такому підході. Воєнний стан – це особлива правова система, встановлена в державі або частині її регіону; введення правової системи, що наділяє виконавчу владу, військові командування та органи місцевого самоврядування особливими повноваженнями порівняно з повноваженнями, встановленими законодавством мирного часу, а також умов, необхідних для здійснення цих особливих повноважень і всіх ресурсів, необхідних для забезпечення оборони зосередженої держави. Відповідно до ст. ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, який вводиться в Україні або на частині її території в разі збройного нападу або загрози нападу, а також небезпеки для національної незалежності України, її територіальної цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [1; 8, с. 27].

Слід зазначити, що запровадження спеціального правового законодавства завжди є потенційною загрозою для основних прав і свобод. Таким чином, чинне законодавство України містить ряд важливих гарантій захисту прав людини. Зокрема, обмеження конституційних прав і громадянських свобод, які можуть застосовуватися в умовах надзвичайного і воєнного стану, передбачені Законом, є вичерпними і не підлягають розширеному тлумаченню. Термін їх застосування не може перевищувати термін дії воєнного стану. Права і свободи людини і громадянина в умовах воєнного стану визначені в ч. 2 ст. 64 Конституції України. Але у той же час законом передбачено перелік прав, обмеження яких заборонено за будь-яких обставин (рис. 1).

Зважаючи на введення військового стану 24 лютого 2022 року у нашій державі, наріжним питанням сьогодення виступає налагодження зв'язку і чіткої взаємодії між усіма органами державної влади та посадовими особами при виконанні своїх обов'язків. Водночас в Україні неможливо санкціонувати використання воєнного стану в політичних інтересах, у тому числі для призупинення або перенесення виборів. При дотриманні цих вимог введений в Україні воєнний стан матиме мінімальний вплив на обмеження прав українських громадян і фактично не торкнеться їхніх інтересів або повсякденного життя. В іншому випадку може виникнути реальна загроза серйозної внутрішньої кризи з непередбачуваними наслідками. У Конституції України закріплено стандарти правової держави у такій ситуації [9]. Це означає, що:

– по-перше, обмеження прав людини і громадянина в державі є тимчасовим та мінімально необхідним за характером;

– по-друге, зберігається певний перелік прав, які не можуть порушуватися у жодному разі;

– по-третє, остаточне рішення про оголошення воєнного стану ухвалює вищий загальнодержавний представницький орган – парламент.

Вказані норми Конституції України відповідають нормам Загальної декларації прав людини, якою передбачено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших, забезпечення справедливих

вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Закріплення переліку прав, які не можуть бути обмежені навіть у час дії воєнного стану, є конституційною гарантією прав людини і громадянина. Тому, оголошення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого або такого, що принижує гідність, поведження або покарання, а також обмеження права на життя, свободу думки, совісті, релігії за змістом цих прав і міжнародних угод про громадянські і політичні права та українського законодавства про прийняті свободи свобод. Крім того, будь-яка спроба захоплення влади або зловживання нею шляхом введення воєнного або надзвичайного стану супроводжується відповідальністю, передбаченою законом [10].

Загалом, питання про права людини і громадянина в умовах воєнного стану дуже складне і багатогранне. З 24 лютого 2022 року, коли почався збройний наступ росії (а фактично він почався 20 лютого 2014 року), юридичні гарантії захисту прав людини опинилися під загрозою. Російська військова агресія на території України спричинила введення президентом України воєнного стану, і нова реальність поставила під загрозу фундаментальні права людини, включаючи право на життя. Правила, які десятиліттями формувалися в цивілізованому світі, перестали існувати. Міжнародний правовий порядок виявився безсилим перед обличчям нових викликів. Сьогодні ми є свідками формування нових тенденцій у міжнародній політиці та нових механізмів виходу з кризових ситуацій.

Чинний Закон України від 2015 року «Про правовий режим воєнного стану» забезпечує правову основу для введення воєнного стану [2]. Зокрема, це Конституція України і Указ Президента України про введення воєнного стану, який був схвалений Верховною Радою України. Як було згадано раніше, в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини та громадянина, передбачені ч. II ст. 64 Конституції України. З 24 лютого 2022 року, з початку повномасштабного вторгнення, до вищезазначеного закону внесено зміни, що стосуються вдосконалення кримінального судочинства в умовах воєнного стану, розширення кола осіб, які мають можливість відмовитися від сплати єдиного податку у розмірі 2 %, відстрочення проведення спеціальних перевірок у період воєнного стану та ін.

Сама Конституція України містить поняття «воєнний стан» в контексті останньої поправки (стаття 157), яка

також включена до статті 2. Йдеться про надання можливості обмеження здійснення деяких прав людини. Проте, права людини, гарантовані Конституцією України, є непередаваними і недоторканими (стаття 21). Нагадаємо, що деякі права людини відносяться до так званих абсолютних прав, як наприклад, право на життя і заборону тортур. Це означає, що ніякі поступки або обмеження у здійсненні цих прав неможливі навіть в умовах воєнного стану. Окрім того, право на судовий захист не підлягає обмеженням відповідно до статті 64 Конституції України. Але, як уже зазначалося, здійснення деяких прав людини все ж може бути обмежено (стаття 64 Конституції України). Йдеться про такі права, що передбачені ст. 64 Конституції України: недоторканність житла, таємниця зв'язку, свобода думки і слова, проведення зібрань, право на освіту та ін. Однак такі обмеження не можуть мати своїм наслідком позбавлення людини суті цього права, а суттю прав людини є людська гідність і свобода [9].

Надзвичайно актуальним у контексті захисту прав людини є рішення у справі Конституційного Суду України з короткою назвою «справа про посилений соціальний захист військовослужбовців». У ньому, зважаючи на реальні, пов'язані зі збройною агресією окупанта проти України, було захищено право військових із Збройних Сил України та інших військових спеціальних формувань. Конституційний Суд України підкреслив головну роль Збройних Сил України та інших формувань, що зараз здійснюють захист українських земель від окупаційного режиму та порушення суверенітету України. Права військового та його родини мають бути захищеними на належному рівні, а здійснення допомоги у грошовому еквіваленті – бути в обов'язковому пріоритеті. Сьогодні підтримка військовослужбовців ЗСУ є одним із засобів розширення оборонних можливостей держави. Цим рішенням Конституційний Суд України перевірів на відповідність Конституції України п. 4 ст. 16-3 Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ зі змінами щодо обмеження реалізації права на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі дворічним строком в аспекті його пропорційності [2; 11].

До вищезазначеного додамо, що частина 5 ст. 17 Конституції закріплює положення, що реалізація права на соціальний захист «осіб, які проходять службу в збройних силах та інших військових організаціях держави, а також

Рис. 1. Права людини, обмеження яких заборонено Конституцією України

членів їх сімей вимагає якісного та ефективного законодавчого регулювання та механізмів забезпечення їх державної підтримки». «Метою законодавчого регулювання в цій сфері є як усебічне соціальне забезпечення військовослужбовців, що компенсуватиме установлені законом обмеження та умови служби, властиві цій категорії громадян, так і підвищення мотивації особового складу Збройних Сил України у виконанні ними покладених на них функцій щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності».

Виходячи з аналізу положень Конституції України, перелік прав і свобод особи та громадянина, які не можуть бути обмежені у військових умовах, є вичерпним. В умовах воєнного стану далеко не всі права і свободи людини і громадянина, передбачені Конституцією України можуть бути обмежені. Так, наприклад, не можуть бути обмежені невід'ємне право на житло, право на конфіденційні повідомлення, право на працю і право на освіту. Водночас слід пам'ятати, що воєнний стан передбачає можливість законодавчого обмеження прав і свобод громадян і тимчасовий відхід від положень Конвенції про права та основні свободи людини. Однак мова йде не про обмеження прав і свобод, а про можливість обмежень, коли необхідно жити термінових заходів для забезпечення безпеки держави [3, с. 381].

Під час війни найбільш очевидним має бути визнання суспільних інтересів (наприклад, оборона, національна безпека), в яких акумулюються індивідуальні права і свободи. Наприклад, обмеження пересування цивільного населення (комендантська година, блокпости) і конфіскація цивільного майна в оборонних цілях спрямовані на захист самих основних прав і свобод людини – виживання, гідності і свободи (наприклад, захист від криміналу, діяльність диверсійних і підірваних груп противника). Обмеження прав людини під час війни є навмисними і масовими, але очевидно, що в контексті особливого конституційного режиму – воєнного стану – обґрунтування таких обмежень відрізняється від обґрунтування в мирний час. Та, як вже зазначалося, є права, які не підлягають обмеженням. Вони передбачені частиною 2 ст. 64 Конституції України [4, с. 75; 9].

Потрібно визнати і те, що Верховна Рада України за період російської збройної агресії ухвалила ряд законів щодо захисту прав людини, зокрема, Закон України від 24 березня 2022 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги», Закон України від 01 квітня 2022 року «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією російської федерації проти України», Закон України від 21 квітня 2022 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» та ряд інших [7, с. 186].

Правосуддя, здійснюване судами, лишається найбільш надійним і цивілізованим способом захисту прав і свобод людини і громадянина, а форма правосуддя, що забезпечує захист прав і свобод людини, – найбільш демократичною і максимально пристосованою до повного, всебічного і об'єктивного виявлення фактичних обставин та причини виникнення різних спорів, вчинених правопорушень та встановлення істини у справі, що перебуває на розгляді суду. Суду наділені всіма необхідними повноваженнями для виконання своїх функцій щодо захисту прав і свобод людини у випадках їх порушення або необґрунтованого

обмеження. Умови воєнного стану, введені на всій території України 24 лютого 2022 року, є результатом повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації на територію суверенної держави, що має значні наслідки для всіх без винятку правовідносин, прав і свобод людини та здійснення повноважень органів влади, включаючи судову.

У період дії воєнного стану повноваження судів не можуть бути припинені відповідно до статті 10 Закону України «Про правову систему воєнного стану». На території, на якій введено воєнний стан, його можуть виконувати тільки суди, створені відповідно до Конституції України. Скорочення або прискорення будь-якої форми судового розгляду заборонено. Якщо відправлення правосуддя судами, що діють на територіях, де введено воєнний стан, неможливо, українське законодавство може змінити юрисдикцію дій, що розглядаються в цих судах, або змінити місцезнаходження судів. Процедури, встановлені законом, створення надзвичайних і спеціальних судів не дозволено [2].

Слід зазначити, що в сучасному світі застосування обмежень прав і свобод людини є одним з основоположних елементів взаємин між людиною і державою. Це робиться для того, щоб знайти компроміс у непростих обставинах між суспільством і державою. Це проявляється в захисті особистості, прав і свобод інших людей від свавілля. В Україні ця теза закріплена на рівні статті 23 Конституції. Таким чином, обмеження основних прав і свобод особистості – це правомірне і цілеспрямоване кількісне і (або) якісне скорочення в процесі їх правореалізації. Можливі моделі дії (сили) інших осіб, що становлять основні права (свободи) людини. Такі моделі носять виключно правовий, тимчасовий, адресний, недискримінаційний і суспільно корисний характер, звужуючи обсяг і зміст базового потенціалу людини. Можливість держав обмежувати основні права і свободи людини закріплена практично у всіх міжнародних кожнах, що регулюють права людини і основні свободи. Кожен договір визначає повний перелік можливих обмежень і причини їх виникнення, а також встановлює ті права, які не можуть бути обмежені за будь-яких обставин [12].

Висновки. Викладений вище матеріал дозволив нам зробити наступні висновки:

- права людини в умовах воєнного стану особливо вразливі і їх захист може бути складним. Конституцією України та в українському законодавстві передбачені механізми обмеження певних прав. Особливу увагу в захисті прав людини зосереджено в руках держави в особі державних органів, уповноважених Конституцією і законодавством;

- в умовах воєнного стану посилюються вимоги до згуртованості органів державної влади при виконанні ними своїх функцій, особливо оборонних;

- в умовах воєнного стану необхідно по можливості підтримувати так званий баланс між суспільними інтересами і правами особистості;

- на державу покладається необхідність встановлення раціонального зв'язку між встановленими обмеженнями прав і свобод людини та зусиллями держави щодо ведення Україною війни та збройного опору окупанту.

Зважаючи на це, можна лише додати, що права людини є головною цінністю, а права на життя та житло тощо не можуть бути обмеженими навіть в умовах воєнного стану. Очевидним є той факт, що життя та здоров'я будь-якої людини та громадянина потребують захисту в першу чергу.

Визначальною відмінністю демократичних та вільних держав є повага до прав і свобод людини навіть в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 04.11.2022).
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 року № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text> (дата звернення 22.10.2022).

3. Проць І. М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381-384. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3450> (дата звернення 24.10.2022).
4. Славко А. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 41. С. 74. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39598/1/ОБМЕЖЕННЯ%20ПРАВ%20%20СВОБОД%20ЛЮДИНИ%20%20ГРОМАДЯНИНА.pdf> (дата звернення 24.10.2022).
5. Лобко М. М., Кириченко С. О., Семененко В. М. Щодо питання правового режиму воєнного стану. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 9-16.
6. Кайда Н. Ю. Право на працю в умовах воєнного стану. *Вища школа адвокатури НААУ*. 2022. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/pravo-na-pratsyu-vumovah-voennogo-stanu/> (дата звернення 29.10.2022).
7. Чорна С. З. Роль судової влади у конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 186-190.
8. Сербіна А. О. На захисті прав адвокатів у період дії воєнного стану. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2022. №3-5. С. 25-36. С. 26-27.
9. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 24.10.2022).
10. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану». від 16.03.2000 № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення 04.11.2022).
11. Демків Р. Я. Конституційне право України : курс лекцій. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/398> (дата звернення 04.11.2022).
12. Лазарєв В. В., Малиновська Т. М. Особливості гарантування прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. Підготовка правоохоронців всистеміМВС України в умовах воєнного стану. Харків, 2022. URL: <https://univd.edu.ua/science-issue/issue/5213> (дата звернення 22.10.2022).